

SOBRE LA NOCIÓ DE *CIUTAT* I LA FORMACIÓ DELS PRIMERS NUCLIS URBANS A LA MEDITERRÀNIA CENTRE-OCCIDENTAL

JOAN SANMARTÍ

Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

MARISOL MADRID

Universitat de Barcelona

JOAN RAMON

Consell Insular d'Eivissa

DAVID ASENSIO

Universitat de Barcelona

1. Introducció

Els organitzadors d'aquest seminari ens han confiat una tasca gens senzilla: descriure i explicar, de manera sintètica, el sorgiment, durant el primer mil·lenni aC, de les primeres ciutats a la Mediterrània occidental. Una primera dificultat per a aconseguir aquest objectiu radica en la pròpia definició de la ciutat, una qüestió àmpliament debatuda des de fa dècades en àmbits diversos de les ciències socials. Dedicarem, per tant, la primera part d'aquesta contribució a resumir breument, i sense ànim d'exhaustivitat, els punts de vista expressats des de fa prop d'un segle per sociòlegs, economistes, geògrafs i prehistoriadors sobre la noció de ciutat, i en proposarem una de concreta per a la definició de les ciutats protohistòriques.

Una segona dificultat rau en la manca d'homogeneïtat i, sovint, les limitacions importants de la documentació disponible. És cert que les fonts escrites contenen un cert volum d'informació sobre les ciutats d'aquesta zona en època preromana, però, en general, es refereixen al seu paper en els esdeveniments politicomilitars més —molt més— que a la seva naturalesa, aspecte físic o volum de població. I, des del punt de vista cronològic, tracten sobretot de la segona meitat del mil·lenni (i encara més dels seus últims segles), quan el procés d'urbanització estava molt avançat. En conseqüència, la font principal d'informació per a les qüestions que ens ocupen és la investigació arqueològica. El seu potencial, limitat únicament per l'estat de conservació o l'accessibilitat de les restes, és enorme, però els resultats obtinguts fins al dia d'avui són encara lluny de donar una informació precisa i homogènia per a tota la regió, a causa del volum relativament modest dels recursos aplicables a la recerca, i també pel fet que, per raons polítiques o ideològiques, determinats àmbits culturals o geogràfics (especialment les cultures autòctones de l'Àfrica del Nord) pràcticament no s'han treballat.¹

1. Aquest text forma part del projecte de recerca *Caracterización de los asentamientos urbanos en las áreas costeras de la Iberia septentrional (siglos V-III aC)* (MAR2015-67946-C2)

2. La naturalesa de la ciutat

Des del principi del segle xx, la urbanització cada cop més intensa del nostre planeta —fins a l'escala global dels nostres dies— va comportar un interès creixent entre els científics socials per qüestions com la naturalesa de la ciutat, i també, com a conseqüència lògica de l'anterior, sobre l'origen i el primer desenvolupament dels nuclis urbans. Un estudi analític d'aquesta mena implicava anar més enllà del nivell merament intuïtiu a l'hora de definir les nocions de ciutat, d'urbanisme o de vida urbana i valorar quins elements (o quina combinació d'elements) físics, socials, econòmics i polítics permeten definir com a «urbà» un determinat centre d'hàbitat, més enllà de l'enorme diversitat formal i de grandària de les aglomeracions que designem amb aquest adjectiu.

Aquestes qüestions han preocupat particularment els geògrafs, els sociòlegs i els arquitectes, més que els antropòlegs culturals i els historiadors de l'antiguitat o de períodes posteriors, els quals, amb la molt notable excepció de Vere Gordon Childe el 1950, s'han incorporat a la discussió a partir dels últims anys del segle xx, i encara més en el segle XXI, amb estudis rellevants.² Per als historiadors, el fet urbà, en les seves múl-

2. George L. COWGILL, «Origins and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives», *Annual Review of Anthropology* (en línia) (Palo Alto), vol. 33 (2004), p. 525-549, <<http://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.anthro.32.061002.093248>> (consulta: 25 abril 2016); Colin RENFREW, «The City through Time and Space. Transformations of Centrality», a Joyce MARCUS i Jeremy Arac SABLOFF, *The Ancient City: New Perspectives on Urbanism in the Old and New World*, Santa Fe (Nou Mèxic), School for Advanced Research Press, 2008, p. 29-51; Michael E. SMITH, «Form and Meaning in the Earliest Cities: A New Approach to Ancient Urban Planning», *Journal of Planning History* (Thousand Oaks, Califòrnia), vol. 6 (2007), p. 3-47; Michael E. SMITH, «Centenary Paper. V. Gordon Childe and the Urban Revolution: A Historical perspective on a Revolution in Urban Studies», *The Town Planning Review* (Liverpool), vol. 80, núm. 1 (2009), p. 3-29; Michael E. SMITH, «The Archaeological Study of Neighborhoods and Districts in Ancient Cities», *Journal of Anthropological Archaeology* (Ann Arbor), vol. 29 (2010), p. 137-154; Bruce G. TRIGGER, *Understanding Early Civilizations: A Comparative*

tiples versions i particularitats, era i és una constant, una dada fonamentalment invariable, intuïtivament reconeguda i que, per tant, no necessita una definició precisa. Per als pre- i protohistoriadors, en canvi, la qüestió de la naturalesa profunda, essencial, de la ciutat és absolutament crucial, atès que la formació d'aquest tipus d'entitats es va gestar sovint en períodes encara mancats de fonts escrites, o quan aquestes eren encara escasses, o il·legibles, o indesxifrables, o tot alhora. Per als qui treballen aquests períodes, les preguntes sobre què és una ciutat, sobre les circumstàncies en què les ciutats es formen i sobre si el que documenten a través dels seus treballs pot ser qualificat amb aquest nom, són, com es pot suposar, una qüestió fonamental.

El treball liminar sobre la naturalesa de la ciutat és l'article pòstum —i inacabat— de Max Weber publicat l'any 1921,³ i incessantment citat des d'aquell moment. L'autor hi distingia quatre aspectes que conflueixen en la seva definició de la ciutat. Primerament, el polític, que significa que la ciutat és un lloc central que controla un territori, i que disposa d'algun tipus de legislació autònoma i d'instal·lacions judicials pròpies, així com un cert grau d'autonomia. En segon lloc, l'àmbit econòmic, en el sentit que la població d'una ciutat s'ha de poder abastir quotidianament de tot el que és essencial al mercat local, adquirint productes que els habitants de la ciutat i del seu rerepaís (*hinterland*) produeixen o adquireixen per col·locar-los al mercat. Es refereix també a l'àmbit sociològic, ja que la ciutat és un lloc que concentra en un espai limitat una població socialment heterogènia, combinant d'aquesta manera la proximitat física amb la distància social. Finalment, des del punt de vista demogràfic, Weber descriu la ciutat com un nucli de grans dimensions que concentra una població important, admetent, però, que aquest criteri no és suficient per a definir-la.

Poc després, durant les dècades de 1920 i 1930, i en un context físic i intel·lectual molt propici per als estudis d'urbanisme i d'arquitectura, el Departament de Sociologia de la Universitat de Chicago va acollir l'activitat de recerca de diversos investigadors compromesos amb l'estudi de les ciutats, i que s'han de considerar els precursors d'una línia que continua mantenint avui dia el fenomen urbà en el centre d'un debat constant. Entre ells, Robert E. Park, Ernest W. Burgess i Louis Wirth formaven part del que s'ha anomenat «escola de Chicago», que entenia la ciutat com «una població que ha creat un nou entorn», i que va formular diversos

models sobre la seva naturalesa i desenvolupament,⁴ que no és possible resumir en el marc d'aquest treball. Ens limitem, per tant, a assenyalar la proposta de L. Wirth (1938), que es va centrar en l'estudi de les zones residencials i va observar que la seva distribució tenia lloc d'acord amb l'origen, la classe social i/o l'ocupació, molt diversos, de les persones que habitaven els diferents barris. Això permetia definir la ciutat, des del punt de vista sociològic, com «a relatively large, dense, and permanent settlement of socially heterogeneous individuals».⁵ Aquesta definició és suficientment abstracta per a permetre utilitzar-la en situacions històriques i geogràfiques molt diverses, i a la vegada suficientment discriminatòria per a distingir els nuclis urbans dels que no ho són, baldament puguin ser de grans dimensions o desenvolupar funcions que també són freqüents a les ciutats. A més, es fonamenta en criteris distingibles i avaluable a partir de les fonts històriques i de la documentació arqueològica.

Els treballs que hem mencionat van posar les bases de nombrosos estudis sobre la naturalesa de la ciutat, particularment entre els sociòlegs,⁶ però la seva influència en la recerca arqueològica i en la reflexió sobre els orígens de l'urbanisme de pre- i protohistoriadors ha estat limitada fins als darrers decennis del segle xx, cosa que es pot explicar per raons diverses: primerament, per la fragmentació disciplinària i la manca de comunicació entre els diferents compartiments en què es divideixen les ciències socials; d'altra banda, per les diferents tradicions de recerca a un i altre costat de l'oceà Atlàntic, i finalment, pel fet que les reflexions dels teòrics de l'escola de Chicago es fonamentaven essencialment en les ciutats de l'era industrial, la qual cosa feia difícilment aplicable els seus models a una gran part de les societats urbanes històricament documentades.

Paral·lelament a la tradició d'estudis que hem descrit més amunt, la reflexió dels arqueòlegs i els prehistoriadors sobre l'origen i la naturalesa de les ciutats va anar per camins independents i molt diferents, vinculats, d'una banda, al materialisme històric, de la mà de V. Gordon Childe, i de l'altra, al neoevolucionisme nord-americà de mitjan segle xx. Dins d'aquest darrer corrent de pensament, la formació de les ciutats es relacionava directament, per via de conseqüència, amb la formació de l'estat, amb el qual se suposava que la

4. Joyce MARCUS i Jeremy Arac SABLOFF, «Introduction», p. 6-9.

5. Louis WIRTH, «Urbanism as a Way of Life», *American Journal of Sociology* (Chicago), vol. 44, núm. 1 (1938), p. 8.

6. Gideon SjöBERG, *The Preindustrial City: Past and Present*, Glencoe (Illinois), The Free Press, 1960; Lewis MUMFORD, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Nova York, Harcourt, Brace & World, 1961; Spiro KOSTOF, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings through History*, Boston, Thames and Hudson, 1991.

Study, Cambridge, Cambridge University Press, 2003; Joyce MARCUS i Jeremy Arac SABLOFF, «Introduction», a *The Ancient City: New Perspectives on Urbanism in the Old and New World*, Santa Fe (Nou Mèxic), School for Advanced Research Press, 2008, p. 3-26.

3. El text de Max Weber que es coneix amb el títol «La ciutat» va sortir publicat per primera vegada pòstumament l'any 1921 al diari alemany *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*.

ciutat mantenia una relació orgànica i necessària. Això, emperò, no va comportar una reflexió aprofundida sobre la naturalesa de la ciutat en si mateixa, més enllà de la seva posició al cor de sistemes socials complexos, ni encara menys sobre les característiques físiques que li són pròpies i que permeten identificar-la a partir de la documentació material.

Pel que fa a Childe, tot i que va publicar molt poc sobre morfologia urbana, les seves idees han contribuït en gran mesura a la formulació dels models actuals sobre l'origen i les característiques de les primeres ciutats. Particularment influent, fins i tot en l'actualitat, va ser l'article publicat l'any 1950 a la revista *Town Planning Review*.⁷ En treballs anteriors, Childe ja havia definit la «revolució urbana» com una de les transicions essencials (amb la revolució agrícola i la revolució industrial) d'una trajectòria evolutiva de les societats humanes que ell explicava a partir dels mecanismes de canvi definits pel materialisme històric, és a dir, a partir de les transformacions experimentades en les forces de producció, els conflictes que se'n derivaven en les relacions de producció i, finalment, les mutacions que aquests conflictes comportaven per al conjunt de la societat.

En el seu article, Childe especifica una llista de deu punts que, segons el seu criteri, caracteritzen les societats urbanes i les ciutats. Més concretament, esmenta: 1) La concentració d'una població relativament gran (tot i que potser menor que la de molts pobles actuals) en una àrea restringida; 2) La convivència en aquest espai d'una població diversa pel que fa al seu estatus i al seu paper en el sistema productiu (que pot ser almenys potencialment reconeguda en les restes físiques dels habitatges i de les instal·lacions relacionades amb la producció); 3) L'apropiació de l'excedent econòmic per una autoritat central, i la consegüent acumulació de capital (que s'hauria de traduir en l'existència de magatzems controlats pel poder); 4) Una arquitectura pública monumental, expressió del poder; 5) En relació amb el punt 3, estratificació social; 6) L'ús de sistemes de registre i comptabilitat, incloent-hi l'escriptura; 7) El desenvolupament del coneixement matemàtic i astronòmic; 8) En relació amb el punt 3, desenvolupament de les arts plàstiques; 9) El comerç a llarga distància; 10) Afilació comunitària basada en la residència, més que en el llinatge.⁸

Tot i que alguns dels punts mencionats per Childe, com ara el desenvolupament de les arts plàstiques o, fins i tot, l'ús de l'escriptura tenen un caràcter diagnòstic discutible pel que fa al caràcter urbà d'un assentament,⁹

el fet és que, segons el nostre criteri, aquest model segueix sent molt útil per a definir les característiques bàsiques de la ciutat, amb un valor heurístic important per a orientar la reflexió sobre les dades empíriques i definir la metodologia per obtenir-les. Cal, però, recordar que es basa en dades empíriques conegudes a mitjan segle XX, extretes de diferents civilitzacions del Vell i del Nou Món —Índia, Mesopotàmia, Egipte, Mesoamèrica— i representatives dels estats primigenis, que se solen caracteritzar per la seva notable extensió territorial i per una gran capacitat de captació de recursos.

Actualment, però, sabem que existeixen estats d'una escala territorial molt menor a la de les civilitzacions utilitzades per Childe per al seu treball, i consegüentment amb un aparell monumental molt més reduït. I tanmateix, la modèstia en l'expressió física no significa necessàriament que les funcions urbanes no hi fossin presents. Dit d'una altra manera, malgrat que el model de Childe manté un grau d'abstracció important —per exemple, va renunciar, encertadament, i d'acord amb la major part d'estudis actuals, a donar xifres precises sobre població i grandària dels primers nuclis urbans, entenent que aquest tipus de factors depenien dels diferents contextos locals—, és encara insuficient per a encabir la totalitat de les manifestacions històriques de la primera urbanització.

El debat sobre la noció de ciutat, i fins i tot sobre la possibilitat, o la necessitat, de precisar-ne una definició s'ha revifat en els darrers decennis des de diferents àmbits de les ciències humanes i socials. Així, des del camp de l'antropologia (però amb la pretensió d'assolir un resultat útil i pertinent per a historiadors, sociòlegs i arqueòlegs), G. L. Cowgill ha definit la ciutat com una «forma de vida» dels seus habitants, caracteritzada pels seus papers, pràctiques, experiències, identitats i actituds, i significativament diferent de la d'altres membres de la mateixa societat que habiten en zones rurals.¹⁰ Des de l'àmbit de l'arqueologia, M. E. Smith manté un punt de vista semblant; fa ressaltar l'aspecte funcional dels nuclis urbans, considerats centres d'un rerepaís, amb activitats i institucions —econòmiques, administratives o religioses— que afecten la vida del territori, i reserva el nom de ciutat per als més grans, amb un nombre més elevat de funcions urbanes.¹¹ Aquest punt de vista és força semblant a l'expressat per C. Renfrew, que insisteix en el fet que, a més de ser un indret que concentra un volum de població important, la ciutat ofereix serveis especialitzats, de manera que les dimensions o la població no són un criteri suficient per a definir-la. En aquest sentit, convé recordar que, malgrat tenir una mida superior i estar més poblats que

7. Vere G. CHILDE, «The Urban Revolution», *The Town Planning Review* (Liverpool), vol. 21, núm. 1 (1950), p. 3-17.

8. Vere G. CHILDE, «The Urban Revolution», p. 9-16.

9. Robin OSBORNE, «Urban Sprawl: What is Urbanization and Why does it Matter?», a Robin OSBORNE i Barry CUNLIFFE, *Mediterranean Urbanization 800-600 BC*, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 6.

10. George L. COWGILL, «Origins and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives», p. 526-527.

11. Michael E. SMITH, «Form and Meaning in the Earliest Cities: A New Approach to Ancient Urban Planning», p. 4-5.

algunes polis gregues, assentaments com Çatal Hüyük o Jericó no comptaven aparentment amb aquests elements que Renfrew considera necessaris per a la definició de la vida urbana.¹² En contrast ben evident, R. Osborne entén que la ciutat, com a objecte de recerca arqueològica, només pot ser definida per la seva grandària superior en relació amb tot un sistema de poblament, per bé que, com M. E. Smith, considera que el procés d'urbanització s'ha d'entendre a partir de les funcions socials, polítiques i econòmiques que van fer possible o necessària la formació d'aquests nuclis de grans dimensions.¹³

Des del nostre punt de vista, formular una definició operativa, que permeti reconèixer la ciutat en els primers estadis dels processos d'urbanització, i que ho permeti en àmbits geogràfics, culturals i ecològics diversos, depèn de trobar el nivell d'abstracció adequat. Això equival a dir que no pot ser un «calaix de sastre» (com ara una definició basada en les simples dimensions) ni una llista gaire detallada de trets específics. Entenem que el criteri sociològic formulat en el seu moment per Wirth, i parcialment també per Weber (distància social acusada dels habitants, combinada amb proximitat residencial), és un tret bàsic de la realitat urbana que, a més, té implicacions en relació amb la naturalesa de la societat, l'organització política i l'economia. Un segon aspecte clau, ja exposat per Weber, és que es tracti d'una aglomeració dotada d'una identitat tan àmplia que no tots els habitants són «veïns», en el sentit primari del terme; és a dir, que no hi ha entre ells el coneixement personal i recíproc propi de les comunitats aldeanes.¹⁴ Això, com és lògic, també té implicacions importants en relació amb la grandària, l'estructura i la forma d'ocupació dels assentaments, sense que se'n derivi, tanmateix, un model únic o gaire estricte en cap d'aquests sentits. Amb un nivell de recerca suficient, aquestes característiques són detectables amb relativa facilitat en el registre arqueològic.

Pel que fa a l'àrea estudiada en aquesta contribució, a la introducció ja s'ha indicat l'existència de limitacions importants de documentació, que fan sovint impossible demostrar de manera convincent la diversitat socioeconòmica de la població que ocupava un assentament concret, la qual cosa, com hem dit, constitueix el tret més definitori de la ciutat. Existeixen, però, altres indicis que sovint hi estan associats (en particular, la grandària relativa i la posició dins de sistemes d'assentaments) i que permeten, si més no, suposar la na-

turalesa urbana de determinats centres de població. En conseqüència, entenem que també tenien un caràcter urbà els assentaments d'una certa grandària (diverses hectàrees), amb una població suficientment gran per a suposar que no tots els habitants es consideraven recíprocament veïns, molt especialment si aquests nuclis ocupaven un lloc destacat en un sistema jerarquitzat d'assentaments i, com a conseqüència d'aquest fet, podem suposar que ostentaven algun tipus de capitalitat d'ordre polític o econòmic, o de tots dos. Aquests criteris de definició del fet urbà són prou rigorosos i a la vegada prou amplis per a permetre la inclusió dins del concepte «ciutat» de llocs que, en una visió de conjunt de l'àrea estudiada, tenen sovint —i per raons segurament molt diverses— característiques molt diferents, però que, en les escales regionals respectives, podem suposar versemblantment que desenvolupaven funcions urbanes.

3. Els processos formatius de les ciutats

Hem de recordar que en aquest treball abordem una àrea geogràfica molt extensa, habitada per pobles molt diversos pel que fa als seus orígens, cultura, llengua i, fins a un cert punt, nivell de desenvolupament socio-cultural. I aquest panorama es complica, a més, per dos altres factors d'importància inqüestionable.

El primer és la presència, des del final del segle IX aC, de nombrosos grups d'immigrants, fenicis i grecs, que van aportar nous models culturals, i que també van fundar nuclis urbans d'importància variable, alguns dels quals tan destacats i històricament tan transcendents com Cartago, Marsella, Cadis o Nàpols, entre molts altres. En alguns casos, aquestes poblacions d'origen oriental van practicar polítiques veritablement colonialistes, en el sentit modern del terme, que van sacsejar les poblacions autòctones i van accelerar entre aquestes els processos d'integració social i la formació d'entitats polítiques complexes, sovint amb una base urbana.

El segon factor que cal recordar és la introducció i ràpida expansió de noves tecnologies, com ara el torn de ceramista i, sobretot, per la seva transcendència, la metal·lúrgia del ferro. Aquesta última va possibilitar la intensificació de la producció agrícola i, amb això, un creixement important de la població, fins a uns nivells sense precedents en la història anterior d'aquesta zona, cosa que va fer possible, i probablement inevitable, el desenvolupament de la vida urbana.

En els ambients culturals pròpiament indígenes —és a dir, deixant de banda les fundacions fetes per fenicis i grecs—, l'aparició de les ciutats i de la vida urbana va ser producte de diverses combinacions de factors a les zones on es va produir, de manera que difícilment es podria definir una trajectòria única per explicar-la. Amb tot, nosaltres pensem que aquest fe-

12. Kristina J. HESSE, «Cultural Interaction and Cognitive Expressions in the Formation of Ancient Near Eastern Societies», a Paul J. J. SINCLAIR, Gullög NORDQUIST, Frands HERSCHEND i Christian ISENDAHL (ed.), *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics*, Uppsala, Uppsala University, 2010, p. 61-88.

13. Robin OSBORNE, «Urban Sprawl: What is Urbanization and Why does it Matter?», p. 8 i 13.

14. Max WEBER, *La ciudad*, Madrid, La Piqueta, 1987, p. 3.

nomen, independentment de les circumstàncies concretes i particulars de cada cas, està lligat en general al desenvolupament de la complexitat institucional, de la desigualtat hereditària —és a dir, de la propietat privada, ja sigui objectiva o només subjectiva— i de les entitats polítiques d'un abast territorial ampli, si més no netament superior al de les aldees o les agrupacions d'aldees.

En definitiva, pensem que la formació de les ciutats és una de les conseqüències habituals (però potser no necessàries) del creixement de l'economia política i del desenvolupament de la complexitat sociocultural. Atès que aquest procés suposa, com s'ha dit, un accés diferenciats a la riquesa, que en deixava exclosa la major part de la població, i un desenvolupament normatiu que, a més, limitava la llibertat d'actuació dels individus pertanyents a aquesta majoria, cal plantejar-se les raons que van fer acceptable aquesta nova situació.

En el nostre context, creiem que l'explicació més versemblant és, en general, l'escassetat dels recursos de subsistència (causada, a la vegada, pel creixement de la població), que propiciava el desenvolupament de normes i d'institucions per regular l'accés als mitjans de subsistència i el seu ús.¹⁵ Això, alhora, afavoria l'aparició o la consolidació d'una classe dirigent que garantís, sense oblidar el seu propi benefici, el respecte d'aquest ordre a través de mitjans diversos: d'una banda, un aparell ideològic legitimador que naturalitzés com a inevitable i beneficiosa la constitució de formes de poder suposadament sancionades per les forces sobrenaturals, i de l'altra, la coerció física als qui no haguessin captat, o acceptat, el missatge.¹⁶

És possible que altres circumstàncies hagin contribuït a aquests processos d'integració i diferenciació social. Per exemple, podem suposar que l'expansionisme d'alguns pobles colonitzadors (com els cartaginesos o els grecs de Siracusa) va provocar o afavorir, per una reacció defensiva, la formació d'entitats polítiques més extenses, estructurades i jerarquitzades, com ara els regnes nòmades. En tots els casos, emperò, és evident la necessitat d'una base demogràfica important perquè fos possible l'aparició d'entitats polítiques complexes i dels nuclis urbans que molt sovint les acompanyen; i això remarca encara més el paper crucial que devia tenir la implantació de la metal·lúrgia del ferro i el seu ús per a la fabricació d'eines agrícoles, susceptibles de permetre una intensificació notable de la producció, l'elevació de la capacitat de càrrega del territori i, en últim terme, el creixement de la població.

15. Allan W. JOHNSON i Timothy EARLE, *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State*, 2a ed., Stanford, Stanford University Press, 2000.

16. Maurice GODELIER, «Chefferies et États, une approche anthropologique», a Pascal RUBY, *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État*, Nàpols, Publications du Centre Jean Bérard, 1999, p. 27-28.

Com a resultat d'aquest doble procés (fundació de ciutats per poblacions arribades de la Mediterrània oriental i formació d'altres nuclis urbans per processos endògens generats a les societats autòctones), en la segona meitat del primer mil·lenni aC una gran part del territori que estudiem estava urbanitzat. Això sí, amb nuclis de grandària i naturalesa molt diverses segons el seu origen i la seva filiació cultural.

En la resta d'aquest treball descriurem breument els processos d'urbanització esdevinguts a les diferents zones del territori estudiat (inclosos els protagonitzats per fenicis i grecs) i intentarem explicar-ne, en cada cas, l'origen i les característiques específiques. Començarem amb una visió dels antecedents immediats, durant el segon mil·lenni aC, i de la situació general al principi del primer mil·lenni aC; continuarem amb una breu anàlisi dels processos d'urbanització lligats a la colonització fenícia i púnica, i finalment examinarem els que es van produir entre les poblacions autòctones, intentant reconèixer les causes i les dinàmiques particulars de cadascun.

4. La Mediterrània occidental en el segon mil·lenni i principi del primer mil·lenni aC

A la Mediterrània occidental, les formes de vida sedentàries s'havien anat estenent des del sisè mil·lenni aC. Durant prop de cinc mil anys, les societats que habitaven aquesta zona van desenvolupar formes culturals diverses, de vegades amb manifestacions materials molt destacades, com ara les sepultures megalítiques. Tanmateix, malgrat algunes excepcions que tot seguit comentarem, van romandre en els nivells de les societats de petita escala, caracteritzades per una baixa demografia, l'absència de desigualtats institucionalitzades i hereditàries, la inexistència de grans entitats politicoterritorials i de nuclis d'hàbitat de grans dimensions, i una complexitat institucional reduïda (en comparació amb la dels cabdillatges i, evidentment, amb la dels estats).

Entre les excepcions que hem mencionat, cal recordar la cultura d'El Argar, que es va desenvolupar durant el segon mil·lenni aC a l'Andalusia oriental i Múrcia; la cultura de les terramares, que ocupava la part central de la plana del Po, i, una mica més tard, la cultura dels nurags, a Sardenya. En tots tres casos es documenta un creixement important de la població i una ocupació intensiva del territori, que apareix completament humanitzat, així com indicis d'una complexitat institucional considerable i l'existència de poder i desigualtats transmesos hereditàriament. Sense entrar en detalls, val la pena observar que, per raons diverses (incloent-hi la circumscripció física del cas insular), es tracta d'entorns físics exigents, la qual cosa devia afavorir el creixement de la complexitat institucional.

En els moments de màxim desenvolupament de la cultura argàrica es documenten sistemes d'ocupació del territori relativament complexos i jerarquizats (amb tres escales de grandària dels assentaments, característica freqüent dels estats) i l'existència de nuclis de dimensions considerables, en algun cas de més de 5 ha. No és estrany, en conseqüència, que diversos autors hagin considerat que aquestes societats eren cabdillatges o, fins i tot, estats. Aquí no entrarem en aquest debat, que en bona part és terminològic, ja que les definicions donades d'aquests termes poden variar considerablement; per exemple, Lull i Risch¹⁷ consideren com a «estat» la societat argàrica partint d'una concepció del terme extremament àmplia, basada en l'existència de la propietat privada, i sense considerar altres aspectes (sobretot la complexitat institucional) que són importants en altres definicions de l'estat.

Quant a la cultura de les terramares, combinava una tecnologia relativament avançada —necessària per a un control hidràulic efectiu, que era imprescindible en les terres baixes on se situaven els hàbitats— amb un elevat nivell d'organització a escala local —que es dedueix de la planificació dels assentaments. I també tenia alguna forma de poder polític supralocal, suggerit sobretot per l'existència d'almenys dues escales de grandària dels assentaments i d'un sistema integrat d'adquisició de matèries primeres i de producció i circulació d'objectes metàl·lics.¹⁸

En el cas de Sardenya, sembla dibuixar-se, al final de l'edat del bronze, una nítida diferenciació entre una classe aristocràtica, que ocupava les més importants de les complexes habitacions fortificades conegudes amb el nom sard de *nuraxi* (it. *nuraghe*; cat. *nurag*), mentre que la resta de la població habitava en cases molt més modestes disposades entorn d'aquelles.¹⁹

Segurament, als tres territoris esmentats cal afegir Sicília, la costa jònica de la península Itàlica i les illes Eòlies, en un context d'intenses relacions amb la zona de l'Egeu que potser van facilitar els processos de jerarquizació social. També s'hi documenta un creixement de la població i l'ocupació intensiva del territori. A Sicília i al continent, a més, hi ha alguns nuclis relativament importants i protegits per muralles poderoses, de vegades dotades de torres.²⁰

17. Vicente LULL i Roberto RISCH, «El Estado Argárico», *Verdolay* (Múrcia), vol. 7 (1995), p. 97-109.

18. Anna M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Processes in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», a Peter ATTEMA, Albert J. NIJBOER i Andrea ZIFFERERO, *Papers in Italian Archaeology VI: Communities and Settlements from the Neolithic to the Early Medieval Period*, vol. II, Oxford, British Archaeological Reports, BAR Publishing, 2005, p. 12-14.

19. Carlo TRONCHETTI, «Cultural interactions in Iron Age Sardinia», a Bernard A. KNAPP i Peter van DOMMELEN, *The Cambridge Prehistory of the Bronze & Iron Age Mediterranean*, Nova York, Cambridge University Press, 2014, p. 266-284.

20. Anna M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Pro-

cesses in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 14-15.

21. Anna M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Processes in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 17.

22. Carlo TRONCHETTI, «Cultural Interactions in Iron Age Sardinia», p. 269-270.

23. Anna M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Processes in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 17.

És important assenyalar que cap d'aquestes societats no va arribar a consolidar estructures de poder i de desigualtat a llarg termini. Ben al contrari, totes van experimentar, en el seu moment final, un veritable enfonsament demogràfic i la involució vers formes d'organització més elementals; en alguns casos, concretament al sud del Po, es va produir un veritable despoïment.²¹ En el cas de Sardenya, des del segle IX aC, amb l'inici de l'edat del ferro, els grans nurags van ser abandonats, tot i que van persistir com a construccions de caràcter sagrat, i la societat esdevingué menys polaritzada.²² És probable que aquest esfondrament fos degut al creixement demogràfic més enllà de la capacitat de càrrega del territori, que no podia ser incrementada sense instrumental de ferro. En el cas de les illes Lipari i la Sicília nord-oriental, emperò, hi ha indicis clars de l'arribada d'una nova població, procedent de la Itàlia continental, que s'ha identificat amb la invasió àusona de què parlen algunes fonts clàssiques.²³

En conclusió, es pot afirmar que durant el segon mil·lenni, en diverses àrees de la Mediterrània occidental, es van produir processos de creixement demogràfic i de l'economia política d'una entitat considerable, però cap no va arribar a cristal·litzar en la formació d'estructures estatals estables i la formació de nuclis urbans. Les causes d'aquesta involució són sens dubte diverses, i inclouen els moviments de població i la interrupció dels contactes amb l'Egeu arran de l'esfondrament de les estructures de poder a la Grècia del segle XII aC. No obstant això, podem pensar que la raó principal fou, arreu, l'excés de població i l'absència d'una renovació tecnològica susceptible d'augmentar la capacitat de càrrega del territori, la qual cosa devia provocar veritables crisis ecològiques que expliquen l'aparent despoïment de zones com l'Andalusia oriental o l'àrea situada al sud del Po.

A la resta de l'extens territori que considerem en aquest treball, no es coneixen, de moment —però cal recordar que el nivell de la recerca és molt desigual—, altres casos comparables als que acabem d'esmentar abans del primer mil·lenni aC. La resta de la península Ibèrica, la Gàl·lia mediterrània i la península Itàlica eren habitades per societats de petita escala, de caràcter aldeà o, fins i tot, de nivell familiar (és a dir, societats en què el nivell més elevat de decisió són les famílies, autosuficients, o quasi, que tendeixen a viure aïlladament, tot i que segons les circumstàncies es reuneixen en grups més

cesses in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 14-15.

21. Anna M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Processes in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 17.

22. Carlo TRONCHETTI, «Cultural Interactions in Iron Age Sardinia», p. 269-270.

23. Anna M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Processes in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 17.

extensos o en petites aldees), amb una densitat de població molt baixa. En el cas de l'Àfrica del Nord, la informació arqueològica de què es disposa és molt reduïda (gairebé inexistent, de fet, a la meitat oriental), però la situació no hi devia ser gaire diferent. Des del segle IX aC s'inicia un nou procés d'aquest tipus al territori ocupat històricament pels etruscos, a la Toscana moderna, però amb extensions que arriben, pel sud, fins a la Campània, i pel nord, fins a les Marques i el Vèneto.

5. La urbanització de la Mediterrània occidental durant el primer mil·lenni aC

D'acord amb el que s'ha dit abans, al principi del primer mil·lenni aC les terres que vorejaven el Mediterrani occidental estaven ocupades per pobles d'origens, llengües i cultures molt diversos, però que, en termes generals, compartien un nivell reduït de desenvolupament socio-cultural. En alguns casos —per exemple, a la costa oriental de la península Ibèrica i a la Gàl·lia mediterrània—, es tractava sovint de societats de nivell familiar, que explotaven de manera extensiva el territori i portaven un règim de vida semisedentari, determinat, almenys en part, pels cicles propis d'una agricultura d'artiga.

També existien, però, comunitats locals més estables, sedentaritzades a causa de la pressió demogràfica. En aquests casos, els assentaments típics eren les aldees, que reunien, com a màxim, algunes desenes de famílies. Aquest tipus de poblament es documenta en àrees diverses, com ara la Catalunya occidental, l'Aragó, la Gàl·lia mediterrània i potser també el Magrib oriental.

Una excepció important és Etrúria (la Toscana, el Laci septentrional, una part de l'Úmbria i l'anomenada Etrúria padana, és a dir, el territori de l'Emília-Romanya comprès entre Bolonya i la costa adriàtica). Efectivament, en aquesta zona es produeix, des del segle IX aC, una concentració de la població en els llocs de les futures ciutats etrusques, generalment en altiplans de gran extensió (superior, en algun cas, a les 100 ha), que estaven envoltats per diferents cementiris.²⁴ Aquests llocs van ser ocupats ulteriorment per les ciutats etrusques històriques, la qual cosa fa palès que en aquest moment es va iniciar el procés d'urbanització d'aquest territori. Atesa la continuïtat d'ocupació de molts d'aquests assentaments fins als temps moderns, la seva extensió precisa i les seves característiques físiques són encara mal conegudes.

Amb tot, l'existència d'un nombre limitat de tombes masculines amb panòpies completes indica l'emergència

d'una classe aristocràtica, un procés de diferenciació social que sembla acompanyar de manera evident la formació de les ciutats. A tot això cal afegir-hi una expansió territorial limitada cap a la Itàlia adriàtica (les Marques: Fermo, Bolonya i Verucchio) i cap a la Campània (Càpua, Pontecagnano i Sala Consilina, que són enclavaments aïllats en contextos culturals de naturalesa diferent).

5.1. Les ciutats fenícies i gregues

El coneixement sobre les ciutats feniciopúniques és encara força limitat, tant a Orient com a la Mediterrània centroccidental i a la costa atlàntica. Entre altres raons, això és degut a una llarga continuïtat d'ocupació, que sovint arriba fins a l'actualitat (per exemple Palerm, Càller, Eivissa, Cartagena, Màlaga o Cadis) o, si més no, fins al final de l'antiguitat (com ara Cartago; Tharros i Nora, a Sardenya, o Lixus, a la costa atlàntica del Marroc).

Hi ha, però, dues excepcions. D'una banda, Mòtia, a la costa occidental de Sicília, que fou un nucli important, d'unes 40 ha de superfície. Aquesta ciutat va perdre importància i no fou mai totalment reocupada després de ser destruïda l'any 397 aC per Dionís de Siracusa. L'extensió dels treballs d'excavació és, però, relativament limitada, de manera que estem lluny de tenir una imatge més o menys completa d'aquest assentament. I d'altra banda, cal mencionar la petita ciutat de Kerkuan, a l'extrem nord del cap Bon, de només unes 5 ha de superfície, i que va ser abandonada a mitjan segle III aC. Kerkuan ha estat extensament excavada i ha donat un gran volum d'informació, però només és representativa d'un tipus molt concret d'assentament.

Les fonts grecollatines, seguint en general velles tradicions, afirmen que tres ciutats fenícies de la Mediterrània occidental haurien estat fundades per Tir, la vella ciutat cananea, en dates molt remotes, abans del final del segle XII aC. Es tracta de Gadir (Cadis);²⁵ de Lixus, a la costa atlàntica del Marroc,²⁶ i d'Útica, al nord de Tunísia.²⁷ Quant a Cartago, la majoria de fonts històriques, tant d'origen oriental com grecoromà, insisteixen

25. VEL·LEI PATERCLE, *Història de Roma*, I, 2 (VEL·LEI PATERCLE, *Història romana*, trad. a cura de Jaume Juan Castelló, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 2015, p. 62-63); ESTRABÓ, *Geografia*, I, 3, 2 (ESTRABÓN, *Geografia*, trad. a cura de José Luis García Ramón i José Gracia Blanco, Madrid, Gredos, 1991, p. 332-335).

26. PLINI EL VELL, *Naturalis Historia*, XIX, 22 (PLINY, *Natural History*, vol. V, ed. a cura de Harris Rackham, Londres i Cambridge (Mass.), William Heinemann LTD-Harvard University Press, 1961, p. 460-461).

27. PLINI EL VELL, XVI, 79 (PLINY, *Natural History*, vol. IV, ed. a cura de Harris Rackham, Londres i Cambridge (Mass.), William Heinemann LTD, 1960, p. 526-527); PSEUDO-ARISTÒTIL, *De Mirabilibus Auscultationibus*, 134 (ARISTOTLE, *The Complete Works of Aristotle*, ed. a cura de Jonathan Barnes, Oxford, Princeton University Press, 1984, p. 25).

24. ANNA M. BIETTI, «A Reconstruction of Historical Processes in Bronze and Early Iron Age Italy based on Recent Archaeological Research», p. 18-21; ALESSANDRO GUIDI, «Archeologia dell'early State: il caso di studio italiano», *Ocnus: Quaderni della Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici* (Bolonya), vol. 16 (2008), p. 175-192.

a situar-ne la fundació, també per Tir, en el segle IX aC (la data més acceptada és 813-814 aC).

La recerca arqueològica no ha permès confirmar les datacions més remotes. En el cas de Gadir, treballs recents han documentat la presència de restes datables del final del segle IX aC,²⁸ per a Lixus s'ha proposat una data inicial de principi del segle VIII aC,²⁹ i els treballs més recents a Útica³⁰ han demostrat la presència fenícia també des del final del segle IX aC.

Aquestes cronologies coincideixen perfectament amb les d'altres assentaments fenicis de la mateixa zona, entre els quals Cartago, amb datacions radiocarbòniques de la segona meitat del segle IX aC, tot i que els nivells arqueològics més antics són del segon quart del segle VIII aC. El mateix es pot dir d'altres ciutats importants (o que van arribar a ser importants), com Mòtia,³¹ a la costa occidental de Sicília, o Tharros, a l'oest de Sardenya,³² i d'altres jaciments de menor entitat, com La Rebanadilla,³³ Morro de Mezquitilla³⁴ o Los Toscanos,³⁵ a la costa mediterrània d'Andalusia.

Malgrat l'absència de dades cronològiques fiables sobre molts altres jaciments fenicis coneguts, tot això indica l'existència, entorn del 800 aC, d'una acció concertada i planificada, dirigida al control de les principals fonts de metalls (en particular, però no exclusivament, l'àrea minera de Riotinto, molt rica en plata), de les vies de comunicació marítima que enllaçaven la

costa siropalestina amb l'Atlàntic, i també a la presa de possessió de les terres que, en relativament pocs anys, van permetre alimentar l'exportació de productes alimentaris envasats en àmfores.

La font principal d'informació sobre els llocs d'habitats fenicis d'aquest primer període són assentaments de dimensions relativament reduïdes (entorn de 2-5 ha), situats a la costa meridional de la península Ibèrica (Cerro del Villar, Morro de Mezquitilla, Los Toscanos, Las Chorreras, La Fonteta)³⁶ i a Eivissa (Sa Caleta).³⁷ El fet de no estar sempre ben conservats i d'estar sovint insuficientment excavats, el gran format i complexitat de les cases, l'existència de grans edificis amb funció de magatzems i el selecte mode d'enterrament d'alguns personatges —suposadament comerciants rics— han fet pensar, més que en petites ciutats, en residències d'una aristocràcia comercial, envoltades de personal auxiliar.

L'aspecte i les dimensions que podien tenir, en aquesta primera època, les que després van ser grans ciutats feniciopúniques és molt poc conegut. En el cas de Gadir, les excavacions al solar del Teatro Cómico han permès documentar part d'un possible sector habitat, que s'organitza a banda i banda d'un ampli carrer vorejat de nombroses unitats domèstiques de prou complexitat i superfície. Aquest sistema, configurat a la darrereria del segle IX aC i desenvolupat en el decurs de la primera meitat del VIII aC, té alguna mena de relació amb altres troballes dels voltants de l'anomenada Torre Tavira i demostra l'existència d'un nucli molt antic a la part alta de l'illot que els antics anomenaren *Erytheia* i on altres fonts ubiquen Gadir, que vol dir 'castell' o 'recinte' en llengua fenícia.

La informació sobre Lixus és tant o més escassa. En aquest centre, alguns sondatges han fet conjecturar l'existència d'un establiment d'unes 12 ha, situat entre la part alta i el vessant meridional del turó d'El Xumis, sobre l'estuari del riu Loukkos, al Marroc atlàntic.³⁸ Es tracta, però, de dades disperses, que no permeten ara com ara conclusions sòlides ni sobre la densitat ni sobre les característiques de l'habitatge.

28. José M. GENER BASALLOTE, M. de los Ángeles NAVARRO GARCÍA, Juan Miguel PAJUELO SÁEZ, Mariano TORRES i Ester LÓPEZ ROSENDO, «Arquitectura y urbanismo de la Gadir fenicia: el yacimiento del "Teatro Cómico" de Cádiz», a Massimo BOTTO, *Los fenicios en la bahía de Cádiz: Nuevas investigaciones*, Pisa i Roma, Fabrizio Serra Editores, 2014, p. 14-50.

29. Mohammed HABIBI, Núria ÀLVAREZ GARCÍA, Carlos GÓMEZ BELLARD, José Luis de MADARIA i Rosa M. PUIG, «La ocupación fenicia», a Carmen ARANEGUI, *Lixus-2 Ladera sur. Excavaciones arqueológicas marroco-españolas en la colonia fenicia. Campañas 2000-2003*, València, Universitat de València, 2005, p. 155-182.

30. José Luis LÓPEZ CASTRO, Ahmed FERJAOUI, Alfredo MEDEROS MARTÍN, Víctor MARTÍNEZ HAHNMÜLER i Imed BEN JERBANIA, «La colonización fenicia inicial en el Mediterráneo Central: nuevas excavaciones arqueológicas en Útica (Túnez)», *Trabajos de Prehistoria* (Madrid), vol. 73, núm. 1 (2016), p. 68-69.

31. Maria Luisa FAMÀ, «L'urbanistica e le strutture abitative di Mozia allo stato attuale delle ricerche», a Sophie HELAS i Dirce MARZOLI, *Phönizisches und punisches Städtewesen*, Magúncia del Rin (Alemanya), Verlag Philipp von Zabern, 2009, p. 271-287.

32. Enrico ACQUARO i Claudio FINZI, *Tharros*, Sàsser, Carlo Delfino, 1986.

33. Vicente Marcos SÁNCHEZ, Lorenzo GALINDO, Mar JUZGADO i Miguel Roger DUMAS, «El asentamiento fenicio de "La Rebanadilla" a finales del siglo IX a. C.», a Eduardo GARCÍA, *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*, Sevilla, Junta de Andalucía, 2012, p. 67-86.

34. Hermanfrid SCHUBART i Volker PINGEL, *Morro de Mezquitilla: el asentamiento fenicio-púnico en la desembocadura del río Algarrobo*, Màlaga, Diputació de Màlaga, 2006.

35. Hermanfrid SCHUBART, *Toscanos y Alarcón: El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Vélez. Excavaciones de 1967-1984*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2002.

36. M. Eugenia AUBET, «Die phönizische Niederlassung vom Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga)», *Madriditer Mitteilungen* (Heidelberg), núm. 32 (1991), p. 29-51; Pierre ROUILLARD, Éric GAILLEDROT i Feliciano SALA, *L'établissement protohistorique de La Fonteta (fin VIII - fin VI siècle av. J.C.)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2007; Hermanfrid SCHUBART, *Toscanos y Alarcón: El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Vélez. Excavaciones de 1967-1984*, 2002; Hermanfrid SCHUBART i Volker PINGEL, *Morro de Mezquitilla: El asentamiento fenicio-púnico en la desembocadura del río Algarrobo*, 2006.

37. Joan RAMON, *Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta (Ibiza)*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2007.

38. Mohammed HABIBI, Núria ÀLVAREZ GARCÍA, Carlos GÓMEZ BELLARD, José Luis de MADARIA i Rosa M. PUIG, «La ocupación fenicia», p. 155-182.

Cartago, finalment, ja era des del segle VIII aC un nucli important, d'unes 15 ha de superfície. Hi ha indicis positius de l'existència d'una organització urbanística ortogonal, i també d'una possible muralla, a més de nombroses restes d'activitat industrial, principalment metal·lúrgica i ceràmica, però també d'altre tipus, com la porpra.

En conjunt, les escasses dades conegudes per al període arcaic fan pensar en nuclis de dimensions relativament reduïdes, en comparació amb les ciutats gregues contemporànies de Sicília.³⁹ En contrast amb aquests grans nuclis de població, la imatge que ofereix la part coneguda de Kerkuan, que data de la primera meitat del segle III aC, és més aviat la d'un poble gran, protegit per una muralla i habitat per una població força homogènia des del punt de vista social, que habitava cases relativament àmplies i d'aparença confortable.⁴⁰

L'expansió grega vers la Mediterrània central fou l'obra d'un nombre limitat de ciutats i de pobles hel·lènics del sud de la península dels Balcans. El procés el van iniciar els eubeus de Calcis i Erètria, establerts a l'illa de Pitecusa, al golf de Nàpols, vers el 775 aC. Des d'allà es van expandir a terra ferma, vers el 740 aC, i poc després a la costa nord-oriental de Sicília i a l'extrem meridional de Calàbria. Aproximadament a la mateixa època, corintis i megàrics van iniciar la colonització de l'extrem meridional de l'illa, i es van anar estenent per tota la costa sud. Des del final del segle VIII aC, altres grecs provinents de Lòcrida i d'Acaia, immediatament al nord i al sud del golf de Corint, van ocupar de manera progressiva la costa de Calàbria, i Esparta va fundar Tàrent (706-705 aC). Finalment, en el segle VI aC, els focuus, vinguts de la costa de l'Àsia Menor, van arribar a l'extrem occidental, on van fundar Massàlia (Marsella) vers el 600 aC, i, aproximadament una generació més tard, Empòrion (Empúries). Tot i que en els segles següents encara es van crear altres ciutats de diversa entitat, com ara Rhode (Roses), el gran moviment humà de l'anomenada colonització grega va finalitzar en aquell moment.

Van néixer així una trentena llarga de ciutats, de les quals es té un coneixement arqueològic cada cop millor, però que en conjunt és encara limitat, sobretot pel que fa a les seves fases inicials. Les mancances són fàcilment comprensibles: molts d'aquests nuclis han tingut una llarga continuïtat històrica, i es troben actualment sota ciutats modernes (Siracusa, Catània, Messina, Tàrent, Reggio de Calàbria, Nàpols, Marsella i moltes altres), o bé són difícilment accessibles per

39. Michel GRAS, «Naissance du modèle urbain grec dans l'Occident méditerranéen», a Antoni RIERA, Josep GUITART i Salvador GINER (ed.), *Ciutats mediterrànies: civilització i desenvolupament*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 40.

40. Mohamed Hassine FANTAR, *Kerkouane: Cité punique au pays berbère de Tamezrat*, Tunis, Alif, 1998.

raons geològiques (Síbaris). Però, fins i tot quan no és així, la continuïtat en època antiga de la majoria d'aquestes ciutats fa difícil l'accés als seus nivells més profunds.

Tot i això, lentament la recerca arqueològica va aportant dades que permeten dibuixar una imatge, potser encara poc nítida, però coherent, de l'aspecte que podien tenir els primers assentaments grecs de la Mediterrània central.⁴¹ Això ha estat possible gràcies als treballs d'excavació efectuats en quatre importants jaciments, tres dels quals corresponen, segons la tradició escrita, a les fundacions gregues a Sicília més antigues: Naxos, la ciutat grega més antiga de l'illa, fundada el 735 aC; Siracusa, que es remuntaria al 734 aC, i, sobretot, pel volum i la qualitat de la informació que ha proporcionat, Mègara Hiblea, datada, segons la tradició escrita, del 726 aC. Cal afegir-hi Himera, ciutat de la «segona generació», que, segons el relat fundacional, dataria de l'any 648 aC.

En tots els casos esmentats, les dades arqueològiques coincideixen a assenyalar l'existència de cases molt simples, formades per un o dos espais coberts, i de petita grandària: a Naxos, l'única completa fa 4 × 4 m, dimensions que també es documenten a Mègara Hiblea, amb cases de 4-5 m de costat. L'organització general de l'espai és particularment ben coneguda a Mègara Hiblea.⁴² En aquesta ciutat, les cases se situaven a l'interior d'uns lots de terreny (*oikópeda*) de dimensions més o menys constants, però no idèntiques (100-120 m²), ocupats en la seva major part per un espai obert (versemblantment un hort, corral o estable), amb un pou excavat que permetia tenir un subministrament assegurat d'aigua. Des del principi del segle VII aC es constata el creixement d'aquestes cases, amb l'adjunció de nous recintes, i també l'augment del nombre d'habitatges.⁴³ Una organització semblant s'observa a Himera, fundada el 648 aC.⁴⁴ A Naxos, l'ocupació de l'espai, en l'escassa mesura en què es coneguda, sembla més densa.⁴⁵

Pel que fa a l'estructura viària, a Mègara Hiblea s'ha observat que els *oikópeda* estaven alineats en dues filades adossades de vuit unitats cadascuna, constituint uns blocs allargats de forma aproximadament rectan-

41. Dieter MERTENS, *Città e monumenti dei Greci d'Occidente: Dalla colonizzazione alla crisi di fine V secolo a.C.*, Roma, «L'Erma» di Bretschneider, 2006, p. 63-78; Michel GRAS, «Naissance du modèle urbain grec dans l'Occident méditerranéen».

42. Georges VALLET, François VILLARD i Paul AUBERSON, *Mègara Hyblaea 1: Le quartier de l'agora archaïque*, Roma, École Française de Rome, 1976.

43. Georges VALLET, François VILLARD i Paul AUBERSON, *Mègara Hyblaea 1: Le quartier de l'agora archaïque*, 1976, p. 412.

44. Stefano VASSALLO, *Himera città greca: Guida alla storia e ai monumenti*, Palerm, Soprintendenza ai Beni Culturali e Ambientali, 2005, p. 54-55.

45. Franco DE ANGELIS, «Archaeology in Sicily 1996-2000», *Archaeological Reports* (Londres), vol. 47 (2000-2001), p. 173.

gular i delimitats per carrers rectilinis.⁴⁶ Es configura d'aquesta manera, des d'un moment inicial, una forma d'organització de l'espai seguint criteris d'ortogonalitat, present també a Naxos, a Siracusa i a Himera, i que serà pròpia de les ciutats gregues d'Occident. Aquesta divisió geomètrica de l'espai respon versemblantment a la necessitat de repartir-lo de manera equitativa. A més, el fet que a Mègara Hiblea, des del primer moment, es reservés un ampli espai per al que més endavant fou l'àgora de la ciutat, indica que l'assentament fou concebut des de l'inici com un veritable nucli urbà, que necessitava un espai per a les funcions polítiques i administratives. Ara bé, durant les primeres generacions l'aspecte d'aquests assentaments, sense edificis públics, sense muralles i sense façanes contínues que donessin als carrers, devia tenir ben poc d'«urbà».

Des del punt de vista formal, el traçat viari regular i la continuïtat topogràfica d'ocupació que revelen aquests jaciments en el seu moment inicial transmeten una imatge força diferent del poc que sabem de les ciutats de la Grècia balcànica durant el segle VIII aC, com ara Atenes, Argos o Corint. Aquestes estaven constituïdes per grups aïllats de cases, aldees separades per espais oberts i unides per camins que, amb el temps i l'ocupació progressiva dels espais intermedis, van esdevenir els carrers principals d'uns nuclis urbans densament ocupats.

Des del punt de vista funcional, però, les diferències són molt menors. En tots els casos els habitatges són modestos i de petites dimensions, i en conjunt la densitat d'ocupació de l'espai també era molt baixa, la qual cosa deu respondre a un caràcter semirural d'aquests assentaments, amb un espai total ocupat que sovint és molt considerable: des del moment inicial, Siracusa i Mègara Hiblea ocupen unes 60 ha; Naxos, però, no en cobria més de 10. Fins i tot, l'existència a Mègara Hiblea de cinc traçats viaris ortogonals contemporanis, però amb diferències d'orientació evidents, es pot interpretar com un reflex de l'existència de diverses comunitats humanes; de fet, així ho han considerat diversos autors moderns que hi han vist els homòlegs de les cinc *kómai* (aldees) que, segons Plutarc⁴⁷ i algun document epigràfic (IG. VII, 1, 18), constituïen la Mègara de l'Istme, la metròpoli de la ciutat siciliana.

En definitiva, el que ha revelat l'arqueologia en llocs com Mègara Hiblea és l'adaptació del model de ciutat existent a la Grècia pròpia a un context colonial, on calia una divisió de l'espai amb criteris igualitaris que només es podia fer amb traçats geomètrics ortogonals.

46. Georges VALLET, François VILLARD i Paul AUBERSON, *Mègara Hyblaea 1: Le quartier de l'agora archaïque*, 1976.

47. PLUTARC, *Quaestiones Graecae*, 17 (PLUTARCH, *Plutarch's Moralia*, vol. IV, trad. a cura de Frank Cole Babbitt, Cambridge (Mass.) i Londres, Harvard University Press, William Heinemann LTD, 1962, p. 194-197).

L'evolució ulterior d'aquests assentaments, fins a assolir l'aspecte «clàssic» de les ciutats hel·lèniques, es va manifestar en diferents aspectes i amb ritmes també distints. Un aspecte és la construcció de muralles, que no es va iniciar abans de mitjan segle VII aC (Mègara Hiblea és el primer cas conegut). Les de Selinunt, subcolònia de Mègara Hiblea fundada segons la tradició a mitjan segle VI aC, daten del final del primer quart de la centúria següent, i Naxos romangué oberta fins al final del segle VI aC (llevat de la zona del santuari, fortificada a mitjan segle VII aC).

Un altre factor és la monumentalització de l'espai urbà, que va avançar a ritmes diferents segons les possibilitats i ambicions de cada ciutat. A Mègara Hiblea no va començar fins a la segona meitat del segle VII aC (i va continuar en el VI aC), de manera que durant tres generacions no hi va existir, aparentment, cap construcció pública important.⁴⁸ La destrucció de la ciutat l'any 481 aC ha permès recuperar una imatge ben clara del que devia ser l'àgora de moltes ciutats arcaïques, amb places obertes i flanquejades només parcialment per pòrtics senzills, sense grans temples monumentals. Inversament, Selinunt, subcolònia fundada per Mègara Hiblea, dona testimoni, des de mitjan segle VI aC, d'una intensa activitat constructiva, especialment notable pel que fa a l'erecció de grans edificis religiosos, algun dels quals de dimensions colossals.

Finalment, cal mencionar el desenvolupament de l'arquitectura domèstica, ja que les construccions senzilles dels primers temps de les colònies es van anar substituint per cases més grans i estructuralment complexes, articulades entorn de patis centrals. Aquestes construccions presentaven un front de façana continu, la qual cosa devia generar un paisatge urbà molt diferent de l'aspecte obert de les zones d'habitatge dels primers temps. Les diferències de grandària que es documenten i el fet que les cases més grans ocupin una superfície més gran que la dels *oikópeda* de la divisió original de l'espai urbà indiquen també el desenvolupament progressiu de la desigualtat social.

5.2. El desenvolupament de les ciutats indígenes

Com ja s'ha dit a la introducció, durant el primer mil·lenni aC moltes societats autòctones de la Mediterrània occidental van experimentar transformacions profundes, que es van traduir en la formació d'entitats polítiques d'un abast territorial ampli (però molt variable), en l'aparició (o, en alguns casos, la consolidació) de la desigualtat social institucionalitzada i en la formació de nuclis urbans. Aquests processos es van desenvolupar en moments diferents, i també amb ritmes i intensitats

48. Georges VALLET, François VILLARD i Paul AUBERSON, *Mègara Hyblaea 1: Le quartier de l'agora archaïque*, 1976, p. 413-428.

variables a les diverses zones on es van produir. Els resultats, finalment, tampoc no són uniformes.

Pel que fa a la grandària de les entitats polítiques resultants d'aquests processos històrics, el més habitual és que es tracti de ciutats estat, equiparables, en termes molt generals, a les del món grec i de Fenícia. La seva extensió territorial era d'uns quants centenars o, en alguns casos, d'alguns milers de quilòmetres quadrats, que són unes dimensions semblants a les de moltes polis gregues.⁴⁹

Aquest és el tipus d'organització que es reconeix, a partir del segle IX aC, a Etrúria i el Laci, i més tard en altres zones de la península Itàlica, per exemple a la Campània, i, amb ritmes diferents, a la península Ibèrica. Internament, es tracta d'entitats centralitzades, amb patrons de poblament jerarquitzats, és a dir, amb nuclis de poblament agrupat de diferents grandàries per sota de la ciutat principal.

En altres zones, però, l'estratificació i la formació d'entitats polítiques d'una certa amplitud no van comportar la formació d'unitats polítiques tan centralitzades, sinó que l'exercici del poder estava més fragmentat, i repartit entre els diferents sectors de les elits socials, cosa que justifica el qualificatiu d'«heteràrquiques» amb què són conegudes en la literatura científica.⁵⁰ Aquest tipus d'organització sembla haver caracteritzat la Catalunya centreoccidental i, potser, l'Andalusia occidental.

A l'Àfrica del Nord, en canvi, la situació fou molt diferent, ja que s'hi van desenvolupar només tres estats, coneguts per les fonts literàries antigues: el regne maur, a l'oest del riu Mulua; el dels nòmides massesils, que ocupava la major part de l'Algèria septentrional, i el dels nòmides massils, que s'estenia damunt la part occidental d'Algèria i l'oest de Tunísia. Es tracta, per tant, d'estats de gran extensió territorial (es poden calcular uns 150.000 km² per a l'estat massesil i uns 80.000 per a l'estat massil), comparable a la dels regnes hel·lenístics contemporanis i que, com indiquen els textos antics, contenien nombroses ciutats.

En les pàgines següents veurem l'estat actual del coneixement sobre aquests processos d'urbanització autòctons a les diferents àrees geogràfiques de la Mediterrània occidental, començant per l'Àfrica del Nord i seguint després, en sentit antihorari, des de Sicília fins a l'estret de Gibraltar.

5.2.1. *Les ciutats autòctones del Magrib*

Com s'ha dit més amunt, les costes del Magrib van conèixer la fundació d'un nombre important de ciutats fenícies, entre les quals va destacar ben aviat Cartago. Des del punt de vista que ara ens ocupa, és important recordar que durant el segle VI aC aquesta ciutat va arribar a constituir un veritable imperi marítim, que incloïa les illes amb una important presència fenícia (Sicília, Sardenya i Eivissa), així com els territoris costaners del sud de la península Ibèrica i el Magrib. A més, des del segle V aC va iniciar un procés d'expansió territorial a costa dels veïns libis (nom amb què les fonts gregues designen els habitants autòctons de l'Àfrica del Nord entre Egipte i l'Atlàntic). Els límits d'aquest territori, progressivament engrandit fins al segle III aC, no són coneguts amb exactitud, però sabem que en el moment de màxima expansió ocupava la part centreoriental de Tunísia i la costa mediterrània fins a Tripolitània. Això va significar, d'una banda, la submissió d'una part de la població líbica a un règim de servitud, i, de l'altra, un estat de confrontació més o menys permanent amb les poblacions líbiques veïnes, les quals, com ja s'ha dit, havien desenvolupat grans estats de caire monàrquic des de com a mínim el segle IV aC.

Les mateixes fonts permeten saber que el territori d'aquests regnes indígenes estava urbanitzat des de com a mínim el final del segle IV aC. Diodor de Sicília⁵¹ menciona l'existència de diverses ciutats (*Phelline, Toca, Meschela*) preses pels siracusans en l'expedició d'Agàtocles contra Cartago, però situades fora del territori d'aquesta. En els segles següents hi ha referències a *Theveste*, que va lliurar 3.000 ostatges als cartaginesos⁵² —la qual cosa suposa una població de més de 10.000 habitants—, i també a les capitals dels regnes, com Cirta (Constantina) —de la qual s'esmenten les muralles i el palau reial—⁵³ i Siga, a la costa de l'Oranesat, entre d'altres. Una altra font d'informació són les fonts epigràfiques, mai anteriors al segle II aC, que revelen l'existència de magistratures urbanes i, per tant, d'una administració municipal que va perdurar sovint sota el domini romà.

La recerca arqueològica sobre aquests nuclis ha estat dificultada per la continuïtat que molts van tenir en

49. Mogens Herman HANSEN (ed.), *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, Copenhagen, C. A. Reitzel, 2006, p. 155.

50. Carol CRUMLEY, «Heterarchy and the Analysis of Complex Societies», *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* (Hoboken), vol. 6, núm. 11 (1995), p. 1-5; Carol CRUMLEY, «Building an Historical Ecology of Gaulish Polities», a Bettina ARNOLD i Blair D. GIBSON, *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 26-33.

51. DIODOR, XX, 57, 4 (DIODORUS OF SICILY, *The Library of History*, vol. X, trad. a cura de Russel M. Geer, Londres i Cambridge (Mass.), William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1954, p. 300-301).

52. DIODOR, XXIV, 10, 2 (DIODORUS OF SICILY, *The Library of History*, vol. XI, trad. a cura de Francis R. Walton, Londres i Cambridge (Mass.), William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1957, p. 138).

53. LIVI, XXX, 12, 10-22 (LIVY, *History of Rome*, vol. VIII, trad. a cura de Frank Gardner Moore, Londres i Cambridge (Mass.), William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1949, p. 406-411).

època romana o més tard, en molts casos fins a l'actualitat, i també perquè, per raons polítiques, l'estudi de les poblacions preromanes mai no ha format part de les prioritats de la recerca. Per aquestes raons, encara en sabem molt poc.

En relació amb l'urbanisme, es pot afirmar que en el segle II aC Bulla Regia (Tunísia) tenia un traçat ortogonal,⁵⁴ però és possible que es tracti d'un fet tardà i particular d'aquesta o d'un nombre limitat de ciutats. Els treballs recents a Althiburos també han portat a la llum les restes d'una important muralla defensiva, datada del segle IV aC, així com una cisterna de tipus púnic que es remunta al segle VI aC.⁵⁵ També cal esmentar edificis notables com el temple jònic de Zama Regia, a Tunísia. Ara bé, en conjunt, l'estructura i les dimensions d'aquestes ciutats segueixen sent desconegudes. I quant a l'arquitectura domèstica, n'hi ha prou de dir que encara avui dia no hi ha una sola casa completament excavada.

Llur cronologia inicial també és incerta, ja que només hi ha dades anteriors al segle II aC en el cas d'Althiburos. Els nivells més antics d'aquest jaciment es remunten al principi del primer mil·lenni aC, però les restes documentades entre aquesta data i el segle VII aC podrien correspondre a un poblat de naturalesa encara preurbana.⁵⁶ De fet, hi ha diversos indicis, com ara la cisterna abans esmentada o la qualitat constructiva dels murs, que indiquen que la formació de la ciutat es devia produir més aviat a partir de mitjan primer mil·lenni.

5.2.2. Sicília

Com ja s'ha dit més amunt, durant el segon mil·lenni aC, Sicília, les illes Eòlies i la costa jònica de la Itàlia meridional van experimentar un desenvolupament sociocultural notable, vinculat, almenys en part, al comerç amb la zona de l'Egeu. Entre la fi del segle XIII i l'inici de la centúria següent es va produir una crisi que va comportar una involució a formes més elementals

54. Yvon THÉBERT, «Bulla Regia», a *Encyclopédie berbère*, 11: *Bracelets-Caprarienses*, Ais de Provença, Edisud, 1992, p. 1647-1653.

55. M. Carme BELARTE i Joan RAMON, «L'architecture et l'urbanisme durant la période numide», a Nabil KALLALA i Joan SANMARTÍ, *Althiburos II: L'aire du capitole et la nécropole méridionale: études*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2016.

56. Joan RAMON i Bouthéina MARAOUI-TELMINI, «Les sondages dans la zone 1», a Nabil KALLALA i Joan SANMARTÍ, *Althiburos I: La fouille dans l'aire du capitole et dans la nécropole méridionale*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2011, p. 153-182; Joan SANMARTÍ, Nabil KALLALA, M. Carme BELARTE, Joan RAMON, Bouthéina MARAOUI-TELMINI i Souad MINIAOUI, «Filling Gaps in the Protohistory of the Eastern Maghreb: the Althiburos Archaeological Project (El Kef, Tunisia)», *Journal of African Archaeology* (Frankfurt del Main), vol. 10, núm. 1 (2012), p. 21-44.

d'organització sociopolítica, però amb una continuïtat bàsica dels nuclis de poblament, de dimensions modestes.⁵⁷

Malgrat les limitacions d'una documentació més aviat escassa, sembla clar que des del segle VIII aC, i sobretot a partir de mitjan segle VI aC —i tal vegada com a resposta a la presència dels colonitzadors grecs—, va tenir lloc un fenomen d'abandonament d'una part important d'aquests assentaments i de formació de centres de dimensions superiors, emmurallats i situats generalment en llocs alts.⁵⁸ La superfície d'aquests assentaments varia entre 10 i 80 ha, però sembla evident que els més grans, com Mendolito, no presentaven una ocupació densa ni estructurada a partir de carrers, sinó que hi havia diversos poblats separats per espais buits.

Aquestes formes tradicionals d'estructuració dels hàbitats es van mantenir durant molts segles, però des del segle VI aC apareixen també assentaments amb plantes més elaborades, de vegades, com a Monte Bubbonia o Monte Saraceno, de caràcter ortogonal, la qual cosa reflecteix possiblement una influència directa del món colonial púnic i/o hel·lènic, que també és visible en l'adopció de la teula per a la coberta dels edificis. En alguns casos, però, sembla probable que es tracti d'assentaments pròpiament grecs, establerts sobre nuclis indígenes anteriors. El pes de la civilització hel·lènica és particularment visible en el cas de Morgantina i de Segesta. La primera, a la part centreoriental de l'illa, és una vella ciutat indígena, que data del segle IX aC, però que, després de ser destruïda a mitjan segle V aC, fou refundada a poca distància seguint fidelment el model de les ciutats gregues contemporànies. Quant a Segesta, ciutat elímia situada a la part nord-occidental, molt a prop de les ciutats púniques de l'illa, les restes conservades corresponen també essencialment a una ciutat grega: és significatiu que ja al final del segle V aC s'hi construís un temple d'ordre dòric canònic, tot i que mai no va ser acabat.

5.2.3. La península Itàlica

Durant el segon mil·lenni aC, les poblacions establertes a la península Itàlica van experimentar processos importants de transformació socioeconòmica, visibles en el desenvolupament de l'artesanat i del comerç, la intensificació de l'economia agrícola, amb l'expansió del conreu de la vinya i l'olivera i, en particular, l'aparició d'un gran nombre d'armes.⁵⁹ Tot això

57. Rosa M. ALBANESE, *Sicani, siculi, elimi: Forme di identità, modi di contatto e processi di trasformazione*, Milà, Longanesi, 2003, p. 35-55.

58. Rosa M. ALBANESE, *Sicani, siculi, elimi: Forme di identità, modi di contatto e processi di trasformazione*, 2003, p. 146-163.

59. Marco PACCIARELLI, «Verso i centri protourbani. Situazioni a confronto da Etruria meridionale, Campania e Calabria»,

indica un creixement i estabilització de la població, i també un increment de la conflictivitat que probablement es pot atribuir, almenys en part, a la competència pels recursos.

En el pas del bronze final a la primera edat del ferro, al principi del primer mil·lenni aC, aquest procés es va traduir en la concentració de la població en grans assentaments, de 40 a 200 ha, formats per diverses agrupacions de cabanes i que sovint es qualifiquen de «protourbans». Aquestes dinàmiques estan testimoniades a la major part de la Península, des de Calàbria fins a la Toscana,⁶⁰ i encara més enllà, però només van cristal·litzar en la formació de grans nuclis urbans a la part septentrional, on es va desenvolupar la civilització etrusca.

El cor del món etrusc se situava a l'àrea compresa entre l'Arno i el Tíber i entre els Apenins i el mar Tirrè, però aquesta civilització es va estendre cap a l'anomenada Etrúria padana (l'Emília-Romana entre Bolonya i la costa adriàtica) i, de manera més discontinua, cap al sud fins a la Campània. Les fonts històriques i l'arqueologia informen de l'existència de diverses desenes de ciutats etrusques, dotze de les quals estaven confederades en la famosa «lliga» etrusca de l'àrea nuclear d'aquesta civilització. Aquesta dodecàpolis etrusca estava constituïda probablement per Veïs, Cerveteri (*Cisra*), Tarquínia (*Tarchna*), Volci (*Velch*), Rusellae, Vetulònia (*Vetluna*), Populònia (*Pupluna*), Volsinii (*Velzna*), Chiusi (*Clevsin*), Perusa (*Perusna*), Arezzo (*Aritim*) i Volterra (*Velathri*).

La formació d'aquestes ciutats es remunta al segle IX aC, moment en què, com ja s'ha dit més amunt, es documenta la concentració de la població en els llocs ocupats per les ciutats etrusques conegudes històricament: setanta assentaments d'una extensió mitjana de 5-6 ha desapareixen i són substituïts per sis nuclis d'una superfície mitjana superior a 100 ha i que, aparentment, controlaven territoris d'uns 1.000-1.500 km².⁶¹ En general, es tracta d'altiplans extensos (sovint de més de 100 ha) i ben delimitats, que no eren objecte, en aquell moment, d'una ocupació densa i compacta. Els treballs de prospecció en algunes d'aquestes ciutats (Veïs, Cerveteri, Volci i Tarquínia) semblen indicar l'existència d'un cert nombre de petites agrupacions de cabanes, separades per espais utilitzats com a cementiris (sobretot d'infants) i per a la producció de subsistència. Des de mitjan segle VIII aC, l'existència de muralles i d'àrees sacres indica que alguns nuclis, per exemple Tarquínia, havien adquirit una fesomia urbana.

Scienze dell'Antichità. Storia Archeologia Antropologia (Roma), vol. 15 (2009), p. 371-416.

60. Marco PACCIARELLI, «Verso i centro protourbani. Situazioni a confronto da Etruria meridionale, Campania e Calabria», p. 371-416.

61. Alessandro GUIDI, «Archeologia dell'early State: Il caso distudio italiano», p. 176-178.

Més al sud, a l'àrea làcia, els processos són diferents, però el resultat és el mateix.⁶² Molt sovint es tracta de la progressiva ampliació d'assentaments situats en altiplans, que existien ja des del segon mil·lenni aC i que assoleixen una superfície d'unes 40 ha. Un cas particular és el de Roma, formada per diverses aldees situades prop de la confluència del riu Tíber amb la Via Salària, que es van unificar en el segle VIII aC en un nucli d'unes 150 ha, comparable a les ciutats etrusques. En el decurs del segle VII aC ja va assolir una superfície de prop de 300 ha.

El coneixement directe de les ciutats etrusques està molt limitat per la continuïtat històrica d'aquests assentaments fins als nostres dies. Un cas excepcional, per la seva conservació, és el de l'antiga Kainua, prop de Marzabotto, al sud-oest de Bolonya, ja que des de mitjan segle IV aC només va ser objecte d'ocupacions de poca rellevància, la qual cosa ha permès estudiar-la sense limitacions importants. En una primera fase, de la segona meitat del segle VI aC, només s'hi documenten diverses aldees de cabanes. A principi del segle V aC es va crear una ciutat compacta, d'unes 20 ha, que permet verificar la tradició escrita segons la qual les ciutats etrusques eren de traçat ortogonal orientat astronòmicament i organitzat a partir d'un *cardo*, la via principal orientada N-S, i d'un *decumanus*, perpendicular a l'anterior, que s'encreuaven aproximadament al centre la ciutat. Cal dir, tanmateix, que el que es coneix de la ciutat de Roma (que en molts sentits és també una ciutat etrusca) no obeeix de cap manera a aquest esquema.

La recerca més recent ha permès documentar l'existència de patrons de poblament profundament jerarquitats, amb nuclis de primer ordre d'unes 100 a 150 ha; uns altres, de segon ordre, d'unes 30 ha; un tercer nivell format per assentaments d'aproximadament 2-3 ha, i, finalment, els hàbitats rurals dispersos, d'unes 0,5 ha o encara menys.⁶³ Aquest tipus de distribució, que indica una gran centralització política i probablement econòmica, recorda molt directament (tot i que amb diferències d'escala considerables) els patrons de poblament que es documenten a la costa ibèrica des del segle V aC.⁶⁴

Com ja s'ha dit, a la Itàlia meridional, el desenvolupament de l'urbanisme autòcton fou més lent i menys

62. Alessandro GUIDI, «Archeologia dell'early State: Il caso distudio italiano», p. 178-179.

63. Franco CAMBI (ed.), *Il ruolo degli oppida e la difesa del territorio in Etruria: Casi di studio e prospettive di ricerca*, Trento, Tangram, 2012.

64. Joan SANMARTÍ, «From Local Groups to Early States: The Development of Complexity in Protohistoric Catalonia», *Pyrenae: Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental* (Barcelona), vol. 31, núm. 1 (2004); Joan SANMARTÍ, «Long-term Social Change in Iron Age Northern Iberia», a Bernard A. KNAPP i Peter van DOMMELEN, *The Cambridge Prehistory of the Bronze & Iron Age Mediterranean*, Nova York, Cambridge University Press, 2014.

intens, potser a causa, almenys parcialment, de la interferència històrica dels assentaments grecs fundats en aquesta zona des del final del segle VIII aC. Tanmateix, a partir del segle V aC s'observen alguns canvis importants, en particular a *Apulia*, on les poblacions messàpies desenvolupen un patró de poblament jerarquitzat, amb nuclis de superfície compresa entre un centenar i només algunes hectàrees. Aquests assentaments estan protegits per poderoses muralles, però llur caràcter urbà és, malgrat tot, incert, o si més no peculiar, ja que no hi ha una ocupació densa de l'espai interior, sinó sectors aïllats —malgrat estar estructurats per una xarxa de carrers—, i tampoc no s'hi coneixen edificis públics importants.⁶⁵

5.2.4. *Ibèria i la Gàl·lia mediterrània*

Diverses raons permeten agrupar aquesta gran regió —que s'estén de Múrcia als Alps— en un mateix epígraf, malgrat les diferències evidents d'ordre cultural i lingüístic. D'una banda, es tracta d'una regió força ben estudiada, amb nombrosos jaciments, de tipus molt diferents, excavats en extensió, i amb diverses zones intensament prospectades. I de l'altra, i malgrat nombrosos matisos locals, és possible reconèixer-hi una trajectòria general amb abundants trets comuns, però sense resultats idèntics.

Com ja s'ha indicat més amunt, les societats existents en aquesta regió durant els primers segles del primer mil·lenni aC eren de nivell familiar o bé, en certes regions, es tractava de comunitats locals que habitaven aldees compostes, com a molt, per unes desenes de famílies, mai més d'una cinquantena. Durant aquest període, el creixement de la població està ben documentat, tant a la Gàl·lia mediterrània⁶⁶ com al sud dels Pirineus, i en particular a Catalunya.⁶⁷ També cal assenyalar, des del final del segle VIII aC, els intercanvis de les comunitats de la costa ibèrica amb els fenicis establerts al litoral d'Andalusia al final del segle IX aC. Al nord dels Pirineus es constata també l'existència de contactes amb grecs i, sobretot, etruscos, i des del segle VII fins al voltant del 600 aC es va produir la fundació de Massàlia (Marsella) prop de les boques del Roine.

65. Francesco D'ANDRIA, «Insediamenti e territorio: l'età storica», a Attilio STAZIO i Stefania CECCOLI, *I Messapi. Atti del Trentesimo Convegno di Studi Sulla Magna Grecia. Taranto-Lecce, 4-9 Ottobre 1990*, Tàrent, Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1991, p. 393-478.

66. Dominique GARCIA, *La Celtique méditerranéenne: Habitats et sociétés en Languedoc et en Provence, VIIIe-Ier siècles av. J.-C.*, París, Errance, 2004, p. 27-39.

67. Joan SANMARTÍ, «From Local Groups to Early States: The Development of Complexity in Protohistoric Catalonia», p. 11-20; Joan SANMARTÍ, «Long-term Social Change in Iron Age Northern Iberia», p. 455-460.

Aquesta situació va canviar de manera radical des de la segona meitat del segle VI aC, ja que a partir d'aquest moment —i coincidint, potser significativament, amb una gran expansió de la metal·lúrgia del ferro— es documenta l'aparició de nuclis de poblament de diverses hectàrees. La millor documentació d'aquest fet ve d'Ullastret, al nord de la costa de Catalunya. Es tracta d'un jaciment doble, format per dos grans conjunts separats per uns 400 m de distància: el Puig de Sant Andreu, que vorejava l'estany d'Ullastret, i l'Illa d'en Reixac, completament envoltada per aquest estany. Tots dos eren fortificats, i des de mitjan segle VI aC hi ha indicis clars de l'existència d'una xarxa viària organitzada, amb algun eix principal que va perdurar fins a la fi de la ciutat, vers el 200 aC. Durant els segles IV i III aC, aquest nucli va créixer fins a cobrir unes 16-18 ha. Hi ha proves de l'existència de cases de diferent grandària i complexitat, alguna de les quals inequívocament aristocràtica, i també d'una important activitat artesanal, que en bona part se situava fora muralles, a la perifèria de l'assentament.⁶⁸ Tot això fa pensar en una població diversa, que devia incloure tots els sectors de la societat, i potser també comerciants estrangers, de la qual cosa hi ha indicis positius. Aparentment, doncs, el conjunt d'Ullastret té les característiques pròpies de les ciutats tal com les hem definides més amunt.

Els treballs recents al Castellet de Banyoles (Tivissa), datat de la segona meitat del segle III aC, han permès constatar també la importància en aquest jaciment de les activitats secundàries, en particular la metal·lúrgia, així com l'existència de diversos barris, cadascun dels quals es componia de cases de dimensions i estructura molt diverses.⁶⁹ Això permet pensar que corresponien a grups gentilicis diferents i internament jerarquitzats, potser cinc o sis, tenint en compte la superfície ocupada pel jaciment (unes 4,5 ha).

Altres assentaments de característiques semblants, però en general menys ben coneguts, han estat reconeguts tant al País Valencià (Los Villares de Caudete de las Fuentes, Turó de Sant Miquel de Lliria, o Sagunt, que devia ser molt important malgrat no conèixer-se bé en la seva fase ibèrica) com a Catalunya, en particular a la costa (Tarragona i Burriac, tocant a Mataró). En diferents zones, els treballs d'excavació i prospecció han permès demostrar que aquests assentaments ocupaven el vèrtex de sistemes jerarquitzats de poblament

68. Rosa PLANA i Aurora MARTÍN, «L'organització de l'espai rural entorn de l'*oppidum* d'Ullastret: formes i dinàmica del poblament», a *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2001, p. 157-176.

69. Joan SANMARTÍ, David ASENSIO, Maite MIRÓ i Rafel JORNET, «El Castellet de Banyoles (Tivissa). Una ciutat ibèrica en el curso inferior del riu Ebro», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), vol. 85 (2012), p. 23-43.

que incloïen altres nuclis de segon ordre, per sota dels quals hi havia aldees i assentaments rurals dispersos. Aquest patró d'assentaments tan centralitzat és característic de sistemes polítics de tipus estatal.

En altres zones del món ibèric, els sistemes de poblament són diferents. A la Catalunya central i occidental, per exemple, sembla existir un patró de poblament molt menys centralitzat que a la costa, la qual cosa ha fet pensar en l'existència d'una forma d'organització de caràcter heteràrquic.⁷⁰ A l'Alta Andalusia, el patró de poblament també és diferent, ja que no hi existeixen aldees ni assentaments rurals dispersos, sinó exclusivament nuclis de poblament concentrat de diverses hectàrees, les dimensions dels quals, tanmateix, poden variar considerablement.⁷¹ Per les fonts escrites sabem que, al final del segle III aC, hi havia monarques que controlaven diversos assentaments d'aquest tipus. La situació és molt més confusa pel que fa a la Baixa Andalusia, a causa d'un nivell de recerca encara embrionari i de les dificultats per distingir, entre el segle VIII i el VI aC, els assentaments indígenes de les ciutats fenícies. Llocs com Huelva o el Castillo de Doña Blanca (Cadis), considerats durant molt de temps ciutats indígenes, són ara vistos per una part important de la comunitat científica com a nuclis fenicis, o bàsicament fenicis.⁷² A partir del segle V aC, l'existència de nuclis com Tejada la Vieja (Huelva) suggereix un poblament concentrat important, en part emmascarat per la continuïtat històrica de llocs com Carmona, Écija, Còria i potser Sevilla, que devien tenir una entitat veritablement urbana.⁷³

Pel que fa a la Gàl·lia mediterrània, des del principi del segle VI aC s'inicia un procés de sedentarització, amb l'ocupació de llocs que esdevindran centres estables de poblament concentrat, coneguts habitualment en la literatura científica francesa amb el nom d'*oppidum* (pl. *oppida*), la qual cosa ha donat peu a parlar d'una «civilització dels *oppida*».⁷⁴ Aquest procés es ge-

neralitzava a la segona meitat del segle VI aC, possiblement a causa d'un creixement demogràfic sostingut, i continua durant el segle V aC, fins a estendre's al conjunt del territori en els segles IV-III aC.

Els traçats urbans planificats es desenvolupen sobretot a partir del segle V aC, i és possible que en aquest procés tingués alguna influència la presència d'elements humans d'origen forà. Això es dedueix de l'existència a Latas (en occità, *Latas*, i en francès, *Lattes*, prop de Montpeller) d'un sector de cases que per diverses raons es poden considerar construïdes i habitades per etruscos, i que va precedir la formació de l'hàbitat indígena.⁷⁵ Aquest darrer ocupava una superfície d'aproximadament 3,5 ha, i tenia una organització urbanística força regular, basada en grans blocs d'habitació de forma allargada. A Arle (*Arles* en francès) es documenta l'existència d'un traçat urbanístic estrictament ortogonal, que data del principi del segle V aC i fa pensar en una forta influència hel·lènica, si no es tracta en realitat d'un assentament grec, com es pot deduir, entre altres indicis, de la composició dels conjunts ceràmics que s'hi han documentat.⁷⁶ En tot cas, l'existència de traçats urbans ortogonals es documenta en altres hàbitats inqüestionablement indígenes, com l'*oppidum* de Najas⁷⁷ o el d'Entremont,⁷⁸ mentre que altres tenen traçats força irregulars. Les dimensions d'aquests assentaments són notables: els de Besiers i Nîmes fan respectivament 20 i 10-25 ha; Ruscino (Castell-roselló), entorn de 10 ha, i l'*oppidum* de Najas en feia 3,5-4 en la seva fase inicial, al segle III aC, però arriba a cobrir una superfície força superior, de més de 10 ha, a partir del tercer quart del segle II aC. Les diferències de grandària dels assentaments permeten suposar l'existència d'uns patrons de poblament jerarquizats, semblants als que es documenten a la costa ibèrica, però no hi ha estudis sistemàtics sobre aquesta qüestió.

70. Joan SANMARTÍ, «Long-term Social Change in Iron Age Northern Iberia», p. 466-467.

71. Arturo RUIZ, «Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales», a Carmen ARANEGUI, *Actas del Congreso Internacional «Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica»*, Barcelona, Fundació La Caixa, 1998, p. 289-300; Arturo RUIZ i Manuel MOLINOS, *Iberos en Jaén*, Jaén, Universidad de Jaén, 2007.

72. Carlos GONZÁLEZ WAGNER, «El urbanismo fenicio de época arcaica y su impacto en las sociedades autóctonas», a José Luis LÓPEZ CASTRO, *Las ciudades fenicio-púnicas en el Mediterráneo occidental*, Almería, Universidad de Almería, 2007, p. 43-68; Aurelio PADILLA-MONGE, «Huelva y el inicio de la colonización fenicia de la Península Ibérica», *Pyrenae: Revista de Prehistoria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental* (Barcelona), vol. 47, núm. 1 (2016), p. 96-117.

73. Juan M. CAMPOS i Jaime ALVAR (ed.), *Tartesso, el emporio del metal*, Madrid, Almuzara, 2013.

74. Dominique GARCIA, *La Celtique méditerranéenne: Habitats et sociétés en Languedoc et en Provence, VIIIe-IIe siècles av. J.-C.*, 2004, p. 53-101.

75. Michel PY, *Lattara, Lattes, Hérault: Comptoir gaulois méditerranéen entre Étrusques, Grecs et Romains*, Paris, Errance, 2009, p. 39-53.

76. Patrice ARCELIN, «Arles protohistorique, centre d'échanges économiques et culturels», a Patrice ARCELIN, Michel BATS, Dominique GARCIA, Georges MARCHAND i Martine SCHWALLER, *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*, Latas i París, ADAM-Errance, 1995, p. 325-338.

77. Michel PY, *Anagia: Les oppida de la Vaunage et la cité gauloise des Castels à Nages (Gard)*, Montpeller, Presses Universitaires de la Méditerranée, 2015.

78. Patrice ARCELIN, «Avant Aquae Sextiae, l'oppidum d'Entremont», a Florence MOCCI i Núria NIN, *Carte archéologique de la Gaule: Aix-en-Provence, pays d'Aix, val de Durance, 13/4*, París, Académie des Inscriptions et Belles-lettres, 2006, p. 125-168.

6. Reflexions finals

Malgrat les nombroses llacunes de coneixement que el lector ha pogut observar, la documentació que hem presentat permet reconèixer que en el segle III aC, quan la confrontació entre Roma i Cartago va iniciar una nova era de la història mediterrània occidental, aquesta regió estava ocupada en gran part per societats urbanes, algunes de les quals tenien els seus orígens al principi del primer mil·lenni aC. En molts casos, es tractava de ciutats estat, és a dir, de *peer polities* de dimensions modestes, pròximes en l'espai i que comparteixen un conjunt important de trets culturals, entre els quals una mateixa llengua.⁷⁹

Aquest caràcter de ciutat estat és evident en el cas de les polis gregues i de moltes de les fundacions feniciopúniques; les unes i les altres reproduïen el model sociopolític existent a les respectives metròpolis. Ara bé, l'existència d'aquest tipus de microestats també es pot comprovar en àmbits purament indígenes, com ara a Etrúria i les seves extensions (incloent el cas de Roma), a la costa d'Ibèria i probablement en altres zones menys ben estudiades. Pel que sabem actualment, la formació de les ciutats estat d'aquests darrers territoris és bàsicament conseqüència de processos endògens, sense que es pugui excloure que la presència més o menys pròxima de fenicis i grecs pogués influir en el procés. Es tracta, per tant, de casos concrets d'un procés de formació dels estats molt més ampli en el temps i en l'espai, que es documenta, a banda del món mediterrani, en llocs tan allunyats com Mesoamèrica o Mesopotàmia.

Com és ben sabut, dues d'aquestes ciutats estat, Roma i Cartago, van esdevenir veritables imperis, tot i que amb característiques internes considerablement diferents, tant pel que fa a la base econòmica com a les formes de domini sobre els pobles sotmesos. Una de tercera, Siracusa, va intentar-ho durant segles. Aquest fenomen de formació d'estats imperials a partir de ciutats estat tampoc no és exclusiu de la regió que estudiem, ja que s'ha documentat també en llocs tan diversos com l'Àsia meridional o la regió dels Andes.⁸⁰ Això podria fer pensar en una primàcia temporal de les ciutats estat en relació amb els grans estats territorials en els processos de formació d'aquesta mena d'entitats polítiques, però cal recordar que a la regió mediterrània mateix hi ha exemples del contrari, com ara Egipte o Macedònia, sense que això signifiqui (com s'ha dit de vegades en relació amb el primer) que es tracti d'estats sense ciutats; ben al contrari, les ciutats van tenir un paper important en la formació i el desenvolupament de l'estat egipci.

És possible que aquest fos també el cas de les tres monarquies líbiques que hem mencionat més amunt, sense oblidar, emperò, l'important paper que hi van tenir les tribus durant tota la seva història, ben reflectida en les fonts antigues i visiblement vigent encara, en època imperial, a través de l'epigrafia de la zona. El possible paper de la ciutat en la formació d'aquests estats líbics és, de moment, difícil de precisar. El més probable, segons el nostre criteri, és que el seu origen es trobi, en gran part, en la pressió política exercida per Cartago a partir del segle V aC, que devia afavorir la federació de tribus i la constitució d'una aristocràcia formada pels caps tribals.

79. Colin RENFREW, «Introduction», a Colin RENFREW i John CHERRY, *Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, p. 1-18.

80. Norman YOFFEE, *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, Nova York, Cambridge University Press, 2004, p. 45.